

Prof. mr. Lies Punselie

Een kindje van de ooievaar?

Over draagmoederschap: heden en toekomst

**Universiteit
Leiden**

Bij ons leer je de wereld kennen

Een kindje van de ooievaar?
Over draagmoederschap: heden en toekomst

Oratie uitgesproken door

Prof. mr. Lies Punselie

bij de aanvaarding van het ambt hoogleraar

Familierecht, in het bijzonder Jeugdrecht

aan de Universiteit Leiden

op 17 januari 2020.

**Universiteit
Leiden**

1. Inleiding

Mensen die een kinderwens hebben en die niet op de natuurlijke manier kunnen vervullen, kunnen proberen met behulp van een draagmoeder een kind te krijgen. Dat geldt zowel voor paren bij wie medische problemen in de weg staan aan het samen een kind krijgen als voor paren van gelijk geslacht.

De gedachtenvorming over de juridische positie van een uit draagmoeders geboren kinderen gaat niet over de vraag of die kinderen wel geboren hadden moeten worden.¹ Deze kinderen worden geboren en hebben dezelfde rechten als alle andere kinderen. Dat betekent onder meer dat ze recht hebben op een naam en nationaliteit, een identiteit en het behoud daarvan en op het worden ingeschreven in de overheidsadministratie. Dit zijn keiharde rechten, opgenomen in art. 7 en 8 IVRK. Elk kind in Nederland mag verwachten dat de overheid zich tot het uiterste inspant om zijn rechten te verwezenlijken. Voor draagmoederkinderen in Nederland blijkt dat echter nog helemaal niet zo vanzelfsprekend.

Het Nederlandse wettelijke systeem dat de juridische relaties regelt tussen ouders en kinderen, is een vangnet dat van ouders is gericht op de grootste gemene deler: kinderen geboren binnen het huwelijk van een man en een vrouw. Toen andere samenlevingsvormen opkwamen, werden er schoorvoetend lusjes gemaakt om buiten het vangnet vallende vissen binnen boord te houden. Schoorvoetend, want als ouders vroeger leefden op een wijze die afkeurenswaardig werd bevonden, was lange tijd heel gewoon dat de kinderen daarvoor het gelag betaalden. In 1947 merkte een minister van Justitie nog op:

‘Het blijve een ieder ingescherpt, dat overspel en bloedschande behoren tot de meest afkeurenswaardige uitingen van de menselijke zwakheid op sexueel gebied. Hiertoe kan de achterstelling van de uit dergelijke verhoudingen geboren kinderen het hare bijdragen. Daarom mag de wetgever zijn medelijden met deze kinderen niet tot richtsnoer nemen.’²

Zo’n benadering zal anno 2020 niet snel verdedigd worden. Het beknotten van de rechten van buiten huwelijk geboren kinderen, heeft er overigens niet toe geleid dat kinderen voortaan allemaal binnen huwelijk werden geboren. Integendeel: tegenwoordig wordt rond de vijftig % van de kinderen geboren uit ouders die niet met elkaar zijn gehuwd.³ Hiermee is maar aangetoond dat het recht maatschappelijke ontwikkelingen moet volgen en wij niet de illusie moeten hebben dat het andersom werkt. Ik geef het maar mee aan degenen die menen ervoor te moeten pleiten dat het niet treffen van een regeling voor draagmoederschap een effectief middel is om het fenomeen tegen te gaan.

We zien in het huidige tijdsgewricht nog wel laksheid om de positie van kinderen die buiten het standaardplaatje vallen goed te regelen. Ik zal u deelgenoot maken van hoe het met voetangels en klemmen bezaaide pad eruit ziet dat leidt naar een ook juridisch volwaardige plaats in de samenleving van een draagmoederkind.

Ik neem u eerst even mee naar een oud verhaaltje.⁴

Pengel was een varkentje en dat moest om hem veilig te houden 's nachts in een varkenskot slapen. Op een avond liep de boerin naar Pengel en zei: hup, in je kot. Nee, zei Pengel. Oh, wacht maar zei de boerin en ze liep naar de stok: stok, wil je Pengel porren, want Pengel wil zijn kot niet in. Nee, zei de stok. Daarop liep de boerin naar het vuur: Vuur, wil je stok branden, want stok wil Pengel niet porren en Pengel wil zijn kot niet in. Nee, zei het vuur. Daarop liep ze naar het water: water, wil je vuur blussen, want vuur wil stok niet branden en stok wil Pengel niet porren en Pengel wil zijn kot niet in. Nee, zei het water. De boerin liep naar een koe en vroeg: koe, wil je water drinken? Nu, dit kan nog een hele tijd doorgaan maar u begrijpt de gedachte, dus ik houd het op: ja, zei de koe en dronk het water en het water bluste het vuur en het vuur brandde de stok en de stok porde Pengel en toen wilde Pengel eindelijk zijn kot in.

Iets dergelijks doet zich voor bij een draagmoederkind. Want wensouders kunnen iets vergelijkbaars ervaren als de boerin die wil dat Pengel in zijn kot gaat. De wensouders gaan met het kind naar de dokter: dokter, wil je mijn kind vaccinaties geven? Nee, zegt de dokter, uw kind is niet verzekerd. Verzekeraar, wil je mijn kind bijschrijven op mijn verzekeringspolis, want dan kan het naar de dokter? Nee, zegt de verzekeraar, er staat nergens dat dit uw kind is en het heeft ook geen nummer. Gemeente, wilt u opschrijven dat dit mijn kind is, want dan kan ik het verzekeren en dan kan de dokter mijn kind vaccineren. Nee, zegt de gemeente, u bent voor de wet de ouders niet en dit is ook geen Nederlands kind. Rechter, wilt u zorgen dat ik een geboorteakte voor mijn kind krijg, dan kan de gemeente die registreren en kan de verzekeraar mijn kind verzekeren en kan de dokter mijn kind vaccineren. En wat zegt dan de rechter? Voordat die vraag wordt beantwoord, zal ik eerst ingaan op wat we onder draagmoederschap verstaan.

2. Terminologie en vormen van draagmoederschap

De draagmoeder is de vrouw die zwanger is geworden voor iemand anders aan wie ze het kind na de geboorte afstaat.⁵ Soms speelt in het proces ook een zogenoemde draagvader een rol, namelijk als de draagmoeder is getrouwd (art. 1:199 onder a BW).⁶ De wensouders zijn de personen die hun kinderwens in vervulling willen laten gaan door hun kind te laten dragen en baren door de draagmoeder.⁷

In voorbije tijden bestond draagmoederschap slechts in één vorm; deze vorm wordt daarom aangeduid als traditioneel draagmoederschap, waarbij het kind voortkomt uit de eigen eicel van de draagmoeder en een zaadcel van de wensvader. De ontwikkeling van medische technieken heeft geleid tot een tweede vorm, het zogenoemde hoogtechnologische draagmoederschap.⁸ Bij deze vorm is het uit de draagmoeder geboren kind niet genetisch verwant aan haar: er wordt een eicel van de wensmoeder in een petri-schaaltje bevrucht met zaadcellen van de wensvader.⁹ Als een embryo ontstaat, wordt het in de baarmoeder van de draagmoeder geplaatst om te worden voldragen.

3. Juridische vormgeving van het ouderschap

Als de rechter geconfronteerd wordt met verzoeken over de vormgeving van familierechtelijke betrekkingen van een kind dat is geboren uit een draagmoeder, zoekt hij tevergeefs naar een daarop toegesneden regeling in de Nederlandse wet. De regels over de juridische banden tussen ouders en kinderen zijn opgenomen in het Burgerlijk Wetboek. Die regels gaan niet over draagmoederschap, maar met een forse hoeveelheid creativiteit, geduld en juridische lenigheid, blijken ze bruikbaar in geval van draagmoederschap. Bruikbaar in de zin dat het uiteindelijk achteraf wel lukt om het ouderschap van de wensouders in een juridische vorm te gieten. Hoe gaat dat?

Als het proces zich in Nederland heeft afgespeeld en het kind wordt hier geboren, wordt er aangifte van geboorte gedaan en maakt de ambtenaar van de burgerlijke stand een geboorteakte op (art. 19 en 19e BW). De wet schrijft voor wie als ouders op de geboorteakte worden vermeld: de vrouw uit wie het kind is geboren en haar eventuele echtgenoot (art. 1:198 en 199 BW).¹⁰ De genetische verwantschap van het kind met de draagmoeder en haar echtgenoot is op dat moment helemaal niet relevant. Om juridische banden te creëren tussen het kind en beide wensouders – dus in de plaats van de banden tussen het kind en de draagouders - moeten heel wat stappen gezet worden. Ik zal die niet allemaal in detail noemen, maar het komt erop neer dat als de draagmoeder niet getrouwd is, een van de wensouders het kind kan erkennen (art. 1:203 en 204 BW).¹¹ Vervolgens vraagt hij of zij de rechter om het gezag over het kind over te hevelen naar hem (art. 1:253c BW). Daarna is in beginsel de weg vrij voor de wensmoeder om het kind te adopteren (art. 1:227 en 228 BW). De rechter moet de adoptie wel in het kennelijk belang van het kind achten. Verder zijn er nog enkele andere voorwaarden die alle vervuld moeten zijn, zoals een verzorgingstermijn door de wensouders van ten minste een jaar en de wensouders moeten ook al ten minste drie jaar hebben samengeleefd. Vooral die verzorgingstermijn zal vaak niet gehaald worden, het kind is immers net geboren. In de praktijk wordt hier doorgaans soepel mee omgegaan en spreekt de

adoptie desondanks uit.¹² Resultaat is dat het kind na verloop van tijd een geboorteakte heeft met daarop de wensouders en de wensouders hebben ook samen het gezag over hem.

Als de draagmoeder getrouwd is, is het lastiger omdat de draagvader dan ook op de geboorteakte komt te staan en de draagouders samen het gezag hebben over het kind (art. 1:251 lid 1 BW). Adoptie door beide wensouders is mogelijk, maar dan moet eerst het gezag van de draagouders met een kindbeschermingsmaatregel beëindigd worden (art. 1:228 lid 1 onder g BW). Dat kan alleen als geoordeeld wordt dat het kind zodanig opgroeit dat hij in zijn ontwikkeling ernstig wordt bedreigd en de draagouders niet in staat zijn binnen een voor het kind aanvaardbare termijn de verantwoordelijkheid voor zijn verzorging en opvoeding te dragen (art. 1:266 BW). Voor draagouders niet zo'n fijn moment om in de beschikking van de rechter te lezen dat zij niet in staat zijn de verantwoordelijkheid voor de verzorging en opvoeding van het kind te dragen; voor de wensouders ook niet zo bemoedigend dat hun kind nu reeds ernstig in zijn ontwikkeling wordt bedreigd. En al helemaal niet in het belang van het kind dat dit ooit in de toekomst leest over zijn ontstaansgeschiedenis. We zien in de praktijk dat een andere weg wordt gekozen en wel door via een bijzondere curator (art. 1:212 BW) het vaderschap van de draagvader aan te tasten.¹³ Advocaten plegen de diverse verzoeken in één procedure doen, dus zowel de ontkenning van het vaderschap van de draagvader (art. 1:200 BW), de gerechtelijke vaststelling van het vaderschap van de wensvader (art. 1:207 BW), de gezagsoverheveling (art. 1:253c BW) en de adoptie door de wensmoeder.

Wordt het kind geboren uit een draagmoeder in het buitenland, dan hangt het in eerste instantie af van de regelgeving in dat land hoe het juridisch ouderschap ontstaat. In veel van de landen waar (hoogtechnologische) draagmoederschapsbehandelingen worden uitgevoerd, wordt een geboorteakte opgemaakt met direct de vermelding van de wensouders als juridische ouders. In Nederland heerst echter de opvatting dat de draagmoeder altijd op de geboorteakte moet staan. Een

buitenlandse akte waarop de draagmoeder niet staat vermeld, wordt in Nederland niet erkend wegens strijd met de openbare orde.¹⁴ Wie zich met zo'n geboorteakte wendt tot een Nederlandse autoriteit, bijvoorbeeld een ambassade om een reisdocument voor het kind aan te vragen, heeft een probleem. In de praktijk kan aan dat probleem tegemoet worden gekomen met de afgifte van een nooddocument, een zogenoemde *laissez-faire*, maar zekerheid daarover bestaat niet.¹⁵ Als het kind is geboren in bijvoorbeeld de Verenigde Staten of Canada, dan kan het inreizen op een Amerikaans c.q. Canadees paspoort. Dat heeft te maken met de nationaliteitswetgeving in die landen die gebaseerd is op het zogenoemde *ius-solibeginsel*: iemand die op het grondgebied van zo'n land wordt geboren, krijgt de nationaliteit van dat land en kan dus de bij die nationaliteit behorende paspoort verkrijgen. Hoe dan ook: er komt doorgaans een moment dat de wensouders met het kind in Nederland zijn en moet in Nederland worden bepaald of het in het buitenland ontstaan juridisch ouderschap van de wensouders erkend wordt of dat hier nog procedures moeten worden gevoerd, mogelijk deels om het door een buitenlandse rechter reeds verricht werk over te doen.

Voor de erkenning van in het buitenland gegeven beslissingen over de afstamming biedt Boek 10 BW een regeling.¹⁶ Vervolgens komt geregeld de vraag aan de orde of de Raad voor de kindbescherming nog een rol moet hebben in de procedure. Sommige rechtbanken winnen ambtshalve het advies in van de Raad, vaak mede gericht op het laten onderzoeken in hoeverre rekening is of wordt gehouden met het recht van het kind bij het ontvangen van voorlichting over zijn ontstaansgeschiedenis.¹⁷ Maar het is de vraag wat de rechter met zijn rol aan het einde van het draagmoederschapsproces nog kan zijn, bijvoorbeeld als hij ermee geconfronteerd wordt dat gebruik is gemaakt van anoniem gedoneerde gameten. Soms neemt de rechter een expliciet verwijt hierover aan de wensouders op in de beschikking, maar het recht van het kind op eerbiediging van zijn recht op gezinsleven met de wensouders, geeft de rechter uiteindelijk weinig keus dan dat te formaliseren.¹⁸

Al met al kost het juridische proces veel tijd en in de tussentijd is de juridische situatie van het kind niet in overeenstemming met de feitelijke situatie. In het ergste geval hangt het kind juridisch geheel in een vacuüm: het heeft domweg geen juridische ouders of hij bestaat administratief niet totdat dit als gevolg van de beslissing van de rechter gerepareerd is.

4. De rol van de rechter

Zoals hiervoor beschreven, wordt de rechter pas achteraf betrokken bij het proces en is het de vraag welke eisen hij op dat moment nog kan stellen voor het juridisch vormgeven van het ouderschap.

Uit de rechtspraak blijkt dat de rechter - gelet op art. 3 IVRK terecht - het belang van het kind in zijn beoordeling voorop stelt. Maar hoe zit het met het belang van de draagmoeder? Wordt er wel goed voor haar gezorgd? Wordt rekening gehouden met de belangen van de draagvader, die samen met de draagmoeder een gezin vormt? En hoe gaan we om met de belangen van de wensouders? Die willen graag een kind en buigen en wringen zich daarvoor in bochten. Zij komen uiteindelijk bij de rechter terecht om toe te lichten hoe het proces is verlopen en welke beslissingen zij daarin hebben genomen. Mij valt soms het verschil op met een man die een kind heeft verwekt, daar vervolgens niets mee te maken wilde hebben om na verloop van tijd alsnog zijn vaderschap op te eisen met procedures voor vervangende toestemming voor erkenning, gezag over en contact met het kind (art. 1:204 lid 3, 253c en 253a of 377a BW). Ook al verschijnt hij pas jaren later ten tonele, hij heeft een wettelijke voorkeurspositie die uitgaat van het belang van het kind bij een familierechtelijke betrekking met zijn vader, het (mede) onder diens gezag staan en contact met hem.¹⁹ Een dergelijke benadering valt wensouders die ook beiden of één van hen genetisch verwant zijn aan het kind niet ten deel.

Art. 8 EVRM bepaalt dat een ieder recht heeft op respect voor zijn privé- en familie- en gezinsleven en de overheid daar alleen bemoeienissen mee heeft als dat echt nodig is,

bijvoorbeeld ter bescherming van de belangen van het kind. Het EHRM heeft zich enkele keren uitgesproken over de strubelingen die de Franse familie Mennesson ondervond bij het proberen te verkrijgen van officiële documenten voor hun kind. In Frankrijk is draagmoederschap verboden, maar ook Frankrijk ziet zich geconfronteerd met eigen onderdanen die 'thuiskomen' met een in het buitenland uit een draagmoeder geboren kind, in dit geval een tweeling. Een rechter in Californië had voor de geboorte van de kinderen het ouderschap van de wensouders vastgesteld, maar Frankrijk weigerde de gevolgen daarvan te erkennen. Het EHRM oordeelde dat de onmogelijkheid om de familierechtelijke betrekkingen tussen de kinderen en de wensouders te erkennen in strijd was met het door art. 8 EVRM recht op eerbiediging van het privéleven van de kinderen.²⁰ Met deze rechtspraak is duidelijk geworden dat het 'buiten de deur' proberen te houden van kinderen die in het buitenland worden geboren uit een draagmoeder en voortkomen uit het genetisch materiaal van één of beide wensouders de schending oplevert van een mensenrecht van het kind.

5. Toekomst

Om de rechten van kinderen beter te kunnen waarborgen, dient er in Nederland een wettelijke regeling te komen voor draagmoederschap.²¹ De Staatscommissie Herijking ouderschap heeft dit eind 2016 geadviseerd.²²

5.1 Advies Staatscommissie

De Staatscommissie heeft een regeling voorgesteld waarmee bewerkstelligd kan worden dat het kind vanaf zijn geboorte de wensouders als juridische ouders zal hebben. Om dat te bereiken moeten door draagmoeder en wensouders verschillende stappen worden gezet. De wensouders en draagmoeder maken vóór de conceptie met elkaar afspraken over het draagmoederschap. Dat doen zij in een traject van voorlichting en begeleiding, waarin in elk geval aandacht wordt besteed aan de sociaalpsychologische, fysieke en juridische betekenis van een draagmoederschapstraject voor zowel de wensouders, de draagmoeder als het kind. Voor het kind gaat het ook over zijn

belang bij openheid over zijn genetische afstamming. Verder moet duidelijk zijn dat de draagmoeder in vrijheid de keuze maakt om als draagmoeder te willen gaan optreden. De afspraken die draagmoeder en wensouders maken leggen zij voor aan de rechter en die moet kort gezegd beoordelen of draagmoeder en wensouders zich voldoende realiseren wat de gevolgen zijn van het op deze manier een kind krijgen en of de afspraken voldoende zorgvuldig tot stand zijn gekomen. Voorkomen moet worden dat mensen volstaan met het van internet downloaden van een modelformulier en zich de consequenties van een draagmoedertraject niet of onvoldoende realiseren. Draagmoederschap is hoe dan ook een complex gebeuren en daar moeten mensen goed over nadenken, zich laten informeren en adviseren. De Staatscommissie stelt voor om enkele expliciete voorwaarden te stellen aan het verkrijgen van het fiat van de rechter. Zo moet er in beginsel een genetische band bestaan tussen ten minste één van de wensouders en het kind. Alleen in uitzonderlijke gevallen waarin niet aan dit vereiste kan worden voldaan, zou hiervan afgeweken kunnen worden. Verder zijn de voorstellen van de Staatscommissie gericht op het vormgeven van draagmoederschappen in Nederland en niet op het aantrekken van wensouders en draagmoeders uit het buitenland om in Nederland via draagmoederschap een kind te krijgen. Draagmoeder en wensouders, of in elk geval één van hen, moeten in Nederland hun gewone verblijfplaats hebben. Als de rechter de afspraken goedkeurt, wenden de wensouders zich met de beschikking bij de ambtenaar van de burgerlijke stand voor een akte van aanvaarding van ouderschap. Daarmee kunnen de wensouders nadat het kind is geboren als ouders op zijn geboorteakte worden vermeld. Deze werkwijze is vergelijkbaar met de situatie waarin een kind voor de geboorte wordt erkend; daarvan wordt een akte van erkenning opgemaakt en op de na de geboorte op te maken geboorteakte, wordt de erkener als ouder vermeld.

Een bijzonderheid die de Staatscommissie voorstelt is dat de akte van aanvaarding alleen kan worden opgemaakt als de wensouders een bewijs overleggen dat zij de gegevens be-

treffende de genetische afstamming en de identiteit van de draagmoeder hebben laten registreren in een daarvoor nog te creëren Register Ontstaansgeschiedenis. Zo is gewaarborgd dat het kind te zijner tijd desgewenst kan achterhalen uit wie hij is voortgekomen, dus zowel wie hem gedragen heeft, als aan wie hij genetisch verwant is.

Waar aan mensen wordt toegestaan om op basis van door hen gemaakte afspraken, voorzien van rechterlijke goedkeuring, een kind na de geboorte over te dragen aan de wensouders, moet ook rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat betrokkenen het bij nader inzien niet langer met elkaar eens zijn. Hoe zorgvuldig het voorbereidingstraject ook is verlopen en hoe goed mensen hebben nagedacht over de gevolgen, mogelijk wil de draagmoeder het kind niet afstaan of willen de wensouders het kind niet 'aannemen'. Er wordt internationaal discussie gevoerd over de vraag of een draagmoeder die het kind slechts gedragen en geboort heeft, maar niet genetisch aan hem verwant is, überhaupt enig recht zou hebben om het kind zelf te houden.²³ De Staatscommissie Herijking ouderschap adviseerde de draagmoeder gedurende de zwangerschap en in de eerste zes weken na de geboorte van het kind de mogelijkheid te bieden een verzoek tot ontbinding van de draagmoeder-schapsovereenkomst aan de rechter voor te leggen. De rechter zou, het belang van het kind voorop stellend, een beslissing moeten nemen. Omdat ten tijde van de goedkeuring vóór de conceptie al een beslissing door de rechter is genomen, zou er volgens de Staatscommissie sprake moeten zijn van nieuwe feiten of omstandigheden en zou in de rechterlijke beoordeling de genetische verwantschap van het kind een rol dienen te spelen.

5.2 Voornemen kabinet

De Minister voor Rechtsbescherming en de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap hebben op 19 juli 2019 aan de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer onder meer bericht voornemens te zijn voor de zomer van 2020 een wetsvoorstel met een draagmoederschapsregeling in te dienen.²⁴ De regeling

komt er volgens de door de ministers geschetste hoofdlijnen uit te zien zoals voorgesteld door de Staatscommissie.

6. Discussiepunten en nader onderzoek

Bij de voorstellen van de Staatscommissie en het voornemen van het kabinet om draagmoederschap in Nederland wettelijk te regelen, verdienen enkele punten nog de aandacht.

6.1 *Betaling draagmoeder*

Een eerste noot betreft de vraag of een draagmoeder betaald mag worden voor het dragen en geboren laten worden van het kind met alles daaromheen. De Staatscommissie gaf in haar advies aan dat er ruimte moet zijn voor een beperkte tegemoetkoming van de draagmoeder van € 500 per maand gedurende de zwangerschap. Niet als betaling voor geleverde diensten, maar ter compensatie van ongemak, pijn en inspanningen.²⁵ Er bestaat veel verwarring over de vraag of het betalen van een draagmoeder op dit moment is verboden.²⁶ In Nederland is verboden om in de uitoefening van een beroep of bedrijf te bemiddelen bij het elkaar laten vinden van potentiële wensouders en draagmoeders of daartoe een platform te bieden voor advertenties.²⁷ Maar als draagmoeder en wensouders elkaar vinden in de eigen sociale omgeving, zijn zij niet strafbaar en ook is nergens bepaald dat de draagmoeder van de wensouders geen geld mag ontvangen.

Dat neemt niet weg dat we allemaal de berichten kennen die zo nu en dan verschijnen over vrouwen die in mensonterende omstandigheden als draagmoeder hun zwangerschap voldragen, het kind baren en vervolgens afstaan, waarbij door de wensouders veel geld is betaald. We voelen daar weerstand tegen. Een kind wordt hiermee gereduceerd tot handelswaar en als er iets is dat uit alle poriën van het IVRK ademt is het wel dat een kind geen handelswaar is.²⁸ Maar moet draagmoederschap dan ook maar een roeping zijn? Voor een roeping wordt niet betaald. Het beroep van verpleegster werd in het verleden gezien als een roeping. Daarmee konden vrouwen dus het zout in de pap niet verdienen. Het beroep van arts gek genoeg

nooit een roeping geweest. Arts zijn was een mannenberoep en mannen waren kennelijk niet zo van de roeping. Bij draagmoederschap gaat het ook over vrouwen. En weer moeten ze dat dan maar als roeping doen? Ik ben er persoonlijk nog niet van overtuigd dat draagmoeders geen enkele compensatie zouden mogen ontvangen. Het kabinet heeft aangekondigd nog nader onderzoek te willen laten uitvoeren naar het betalingsaspect met als uitgangspunt dat geldelijk gewin niet de drijfveer moet zijn voor een draagmoeder.²⁹

6.2 *Anonieme donoren*

Een volgende noot is de anonimiteit van gametendonoren. In 2004 is in Nederland de mogelijkheid van anoniem doneren van genetisch materiaal afgeschaft.³⁰ Dat betekende dat in een in Nederland begeleid vruchtbaarheidstraject alleen nog gebruikt gemaakt kon worden van bij de Stichting donorgegevens kunstmatige bevruchting geregistreerd genetisch materiaal. Het is wel bijzonder dat over het al dan niet gebruik maken van volkomen anoniem materiaal wereldwijd heel verschillend gedacht wordt. Het in art. 7 IVRK opgenomen recht van het kind om voor zover mogelijk zijn of haar ouders te kennen, vormde voor Nederland een belangrijke grondslag voor het afschaffen van donoranonymiteit.³¹ Ondanks dat draagmoederschap niet in beeld was bij de onderhandelingen over de tekst van het IVRK, dat verdrag is een *living instrument* dat aan het kind ook in het kader van de hedendaagse praktijk van gezinsvorming waarborgen moet bieden.³² Uit de Nederlandse rechtspraak blijkt dat het recht van het kind op afstammingsinformatie zwaar weegt en soms gaat de rechter zelfs zover om de ouders te verplichten over te gaan tot het geven van statusvoorlichting aan het kind.³³ In de Australische staat Victoria wordt bij de geboorteregistratie van een kind dat is verwekt met behulp van donorgameten op de geboorteakte vermeld dat het *donor conceived* is.³⁴ Dat voorkomt dat een kind nooit te weten komt dat hij niet genetisch verwant is aan zijn juridische ouder(s). Anderzijds kunnen we ons afvragen of het recht om iets te weten ook meteen betekent dat we verplicht zijn ervan kennis te nemen.³⁵ Persoonlijk vind ik dat erg ver gaan en ik

ben ook huiverig voor het vermelden van gegevens op een officieel document als een geboorteakte. Die akte moet soms aan een autoriteit worden getoond en hoe een persoon is verwekt, gaat mijns inziens niemand iets aan.

In vele andere landen, ook Europese landen, alle eveneens aangesloten bij het IVRK, wordt over anonimiteit van donoren anders gedacht.³⁶ In België bijvoorbeeld, wordt anonimiteit van donoren gegarandeerd en dat is als zodanig in de wet vastgelegd.³⁷ Als reden voor het handhaven van de mogelijkheid om gebruik te maken van anoniem gedoneerd materiaal werd door het Raadgevend Comité voor Bio-ethiek aangegeven dat de ontvangende familie de mogelijkheid moet hebben om de ouderschapsband met hun kind onafhankelijk van elke inmening door een derde te ontwikkelen en een kind niet zou behoeven te lijden onder veroordelen. Ook wordt als argument wel gehoord dat met de term ‘ouders’ in art. 7 IVRK niet per se wordt bedoeld op de biologische ouders.³⁸ Dat lijkt wat vergezocht nu verschillende landen bij de ratificatie van het IVRK voorbehouden hebben gemaakt bij art. 7, juist met het oog op het kunnen handhaven van anonimiteit van donoren.³⁹

6.3 *Fait accompli*

Een belangrijk vraag is vervolgens hoe we om moeten gaan met de situaties waarin wensouders geheel op eigen houtje ergens op de wereld via een draagmoederschapsconstructie een genetisch eigen kind krijgen en daarmee naar Nederland komen. We kunnen in Nederland een goede wettelijke regeling maken met daarin waarborgen voor de belangen van kind, draagmoeder en wensouders. We kunnen werken aan het op mondiaal niveau te komen tot afspraken over wat wel en niet moet. De Haagse Conferentie voor internationaal privaatrecht onderzoekt momenteel of het haalbaar is om tot mondiale afspraken te komen.⁴⁰ Maar we kunnen niet voorkomen dat mensen soms toch hun eigen gang gaan en uiteindelijk met hun genetisch eigen kind, geboren uit een draagmoeder, op de stoep staan. Het niet erkennen van de familierechtelijke betrekking tussen het kind en de wensouders is geen oplossing,

want zou, zoals hiervoor toegelicht, een ernstige schending van de mensenrechten van het kind betekenen.⁴¹ Ik denk dat we moeten aanvaarden dat we niet in staat zullen zijn om met de wet in de hand alle uitwassen van draagmoederschap te voorkomen. We moeten ons richten op het bewustwordingsproces bij betrokkenen van de gevolgen van voortplanting met behulp van een draagmoeder en/of gebruik van gedoneerde gameten. We moeten ervan uitgaan dat potentiële ouders het beste willen voor hun kind. Die willen helemaal niet dat hun kind als het volwassen is doodongelukkig blijkt te zijn omdat het niet in het reine heeft kunnen komen met zijn bijzondere manier van ontstaan. Het is de taak van de overheid om de voorwaarden te scheppen voor goede voorlichting over alle aspecten van draagmoederschap en begeleiding van betrokkenen. Daarmee zullen goedwillenden vorm kunnen geven aan het belang van hun toekomstige kinderen. Meer zit er niet in vrees ik.

6.4 *De afspraken*

We zien in landen die al een draagmoederschapsregeling hebben dat het juridische traject wordt gebouwd op de in een overeenkomst neergelegde afspraken die draagmoeder en wensouders samen maken. Ergens in het traject is dan een rol weggelegd voor de rechter of een administratieve autoriteit om het juridisch ouderschap formeel te bekrachtigen. Maar wat is precies de waarde van die overeenkomst?⁴² Normaliter geldt in beginsel: afspraak is afspraak. Sommige afspraken zijn nietig, zoals overeenkomen om een kind te verkopen. De gedachte dat over kinderen helemaal niet gecontracteerd kan worden, is echter onjuist. Een tiental jaar geleden is in Nederland de wettelijke verplichting ingevoerd dat ouders die uit elkaar gaan een ouderschapsplan moeten maken (art. 815 Rv). Daarin staan afspraken rondom en over kinderen. In een draagmoederschaps-overeenkomst kan bijvoorbeeld staan dat de draagmoeder niet zal roken en geen alcohol zal drinken voorafgaande aan en gedurende de zwangerschap of dat de wensouders de kosten van het sluiten van verzekeringen ten behoeve van de draagmoeder voor hun rekening zullen nemen. Niet helemaal duidelijk is wat precies de waarde is van die afspraken, ook in relatie tot

het gegeven dat onderwerpen als afstamming en gezag wettelijk geregeld zijn en niet ter vrije bepaling van partijen staan. Voor de vraag in hoeverre een onder de rechterlijke beslissing over het ouderschap liggende draagmoederschapsovereenkomst toch van nut kan zijn, is nader onderzoek nodig.

7. Afsluitend

Ik kom tot een afsluiting. Ik begon met te beschrijven hoe draagmoederschap in Nederland in het heden is geregeld. We hebben ons Burgerlijk Wetboek en dat laat zich soepeltjes gebruiken om de positie van kind, draagmoeder en wensouders uiteindelijk in een juridische vorm te boetseren. Met de metafoor van Pengel heb ik u laten zien dat de praktijk toch vaak weerbarstiger blijkt dan de theorie. Het zou allemaal net moeten passen, maar doet het dat ook? Ik zegde toe nog te laten weten wat de rechter antwoordde op de vraag: “Rechter, wilt u zorgen dat ik een geboorteakte voor mijn kind krijg?” Als gedaan wordt wat moet worden gedaan, dan vindt de rechter straks zijn houvast in de wet en dan is het antwoord: “ja, hier is mijn stempel!” En dan zegt ook de gemeente: “ja, u bent de ouders en zo staat het geschreven” en zegt de ziektekostenverzekeraar “ja, uw kind is met u meeverzekerd” en dan kunnen de wensouders met hun kind naar de dokter!

8. Dankwoord

Mijnheer de Rector Magnificus en mevrouw de decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, beste Carel, beste Joanne. Ik dank u en uiteraard het College van bestuur en het bestuur van de Faculteit voor mijn benoeming. Ik voel mij zeer getraakteerd om na zo vele jaren in het familie- en jeugdrechtwerkveld hier te mogen komen om studenten voor dit prachtige vak te inspireren en onderzoek nader vorm te geven.

Waarde Bruning, Waarde Castermans en Waarde Liefwaard, beste Marielle, Alex Geert en Ton: ik dank jullie hartelijk voor het in mij gestelde vertrouwen om de maat te komen zwaaien bij de afdeling jeugdrecht. Jullie fungeren ieder op je eigen manier als mijn klankbord en dat maakt het Leidse leven onweerstaanbaar.

De afdeling Jeugdrecht is een afdeling met toponderzoekers en topdocenten. Ik ben door de collega's zeer warm ontvangen en verheug me op de komende jaren om in deze roerige tijden samen met hen in de Academie te staan voor de rechten van kinderen. Fijne collega's, dank voor wie jullie zijn.

Waarde Van Boom, beste Willem. Onze behuizing in het Kamerlingh Onnes Gebouw drie hoog achter brengt met zich dat we fysiek een beetje tussen hemel en aarde bungelen, in plaats van in de schoot van het Instituut voor Privaatrecht op de tweede verdieping. Maar jouw stem klinkt luid. Dank voor de ferme hand waarmee je de Afdeling jeugdrecht aan de borst van het Instituut drukt.

Mijn komst naar Leiden, was ook een beetje thuiskomen. Want ik was hier al eerder een vol decennium. Waarde Breedveld, beste Clementine, dank voor de rode loper die je voor me uitlegde, het voelt alsof ik nooit ben weggeweest.

Een andere functie en een andere rol voor mij nu, maar waarde Doek en waarde Huijgen, beste Jaap en beste Pim. Jullie vormen nog steeds een warm vangnet voor mij.

Ik ben ook mijn sparringpartners Wilma Eusman en Just van der Hoeven zeer erkentelijk voor hun rol bij de totstandkoming van deze oratie. Hun altijd ongezoeten, maar opbouwende kritiek was zeer welkom.

Dames en heren studenten, ik geniet erg van jullie enthousiasme. Jullie verontwaardiging soms, als aan het licht komt waar kinderrechten ernstig in het gedrang komen en de gretigheid waarmee jullie de positie van kinderen verder willen verbeteren. Het is inspirerend om ook over meer controversiële onderwerpen als bijvoorbeeld kinderhuwelijken of draagmoederschap met jullie van gedachten te kunnen wisselen.

Mijn ouders zijn helaas beiden overleden, maar zij horen toch echt thuis in dit dankwoord. Zij hebben mij altijd gestimuleerd

om mijn eigen weg te kiezen en stonden tegelijkertijd klaar met hun veilige haven om te komen schuilen als het leven even wat al te grotesk werd. Wat zouden ze trots en blij voor me zijn geweest.

Wel heb ik nog mijn fantastische schoonmoeder, onze mater familias op wie we allemaal altijd zo heerlijk hebben kunnen leunen. Mam, wat geweldig dat u hierbij kunt zijn.

En dan mijn thuisfront. 'Waarom ga je niet studeren, dat is echt iets voor jou', vroeg mijn man ergens meer dan dertig jaar geleden in mijn twaalf-ambachten-dertien-ongelukken-tijd. Rob, zonder die vraag en je niet aflatende vertrouwen in mij, had ik hier niet gestaan. Madeleine en Maroucha, jullie genen vormen de verbinding tussen onze families. Jullie dragen de toorts en hoe! Ik kan alleen maar diepe bewondering hebben voor jullie sprankelende energie en de liefde waarmee jullie de wereld omarmen, een wereld die jullie beter willen maken. Op naar de toekomst!

Ik heb gezegd.

Noten

1. Zie anders: K. de Groot, R. Hoksbergen & H. Dupuis, ‘Draagmoederschap wettelijk regelen?’, *NJB* 2019/2697, waarin wordt betoogd dat het tegen de natuur ingaat om een kind van zijn (draag)moeder te scheiden en het kabinet wordt opgeroepen zijn voornemen tot het wettelijk regelen van draagmoederschap te heroverwegen.
2. Staatscommissie Herijking ouderschap, *Kind en ouders in de 21ste eeuw*, Den Haag 2016, p. 179 en Asser/Wiarda 1957, p. 497.
3. Zie CBS: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/21/ouders-van-ruim-vier-op-de-tien-baby-s-niet-getrouwd>
4. J. Riemens-Reurslag, *De Oude Sprookjes. Verzameld en vertaald naar de oorspronkelijke werken*, Baarn: Uitgeverij & Drukkerij Hollandia b.v. 1994, p. 222 – 223.
5. In art. 1:151b lid 3 Sr wordt het begrip draagmoeder als volgt gedefinieerd: als draagmoeder wordt aangemerkt de vrouw die zwanger is geworden met het voornemen een kind te baren ten behoeve van een ander die het ouderlijk gezag over dat kind wil verwerven, dan wel anderszins duurzaam de verzorging en opvoeding van dat kind op zich wil nemen.
6. Waar in het navolgende over huwelijk of echtgenoten wordt gesproken, omvat dit tevens het geregistreerd partnerschap of geregistreerde partners.
7. Een wensouder kan ook één persoon zijn. De term draagvader zou (meer in theorie) ook betrekking kunnen hebben op de echtgenote van een draagmoeder (art. 1:198 lid 1 onder b). Omwille van de begrijpelijkheid van de tekst, zal op deze variant verder niet worden ingegaan.
8. Zie over de diepe wens om genetisch eigen kinderen te krijgen: I. de Beaufort, ‘Prins Harry, de cuculus canorus, behangers of Franse zangers’, *Filosofie en Praktijk* jaargang 25, nr. 1, p. 5-13.
9. Soms is het nodig dat in plaats van eigen genetisch materiaal van de wensouders gebruik wordt gemaakt van materiaal van een donor. Het proces kan ook technisch ingewikkelder zijn, bijvoorbeeld als met behulp van verdergaande medische technieken de eicel wordt geïnjecteerd met de zaadcel (ICSI). Op deze medische varianten wordt in dit artikel niet verder ingegaan.
10. In het navolgende wordt onder echtgenoot tevens verstaan geregistreerde partner.
11. Als de wensvader het kind niet voor de geboorte erkent, moeten de wensouders toestemming vragen aan de Raad voor de kindbescherming om het kind ‘mee naar huis te mogen nemen’, art. 442a Sr in verbinding met art. 1:241 lid 3 BW. De wensouders kunnen immers nog geen andere status verkrijgen dan pleegouders van het kind; dat is alleen anders als zij bloed- of aanverwant tot en met de derde graad van het kind zijn; dat is bijvoorbeeld het geval als de draagmoeder een (schoon)zus is van de wensouders.
12. Zie voor rechtspraak over het voorbijgaan aan het vereiste van de minimale verzorgingstermijn bijvoorbeeld Rb. Den Haag 2 oktober 2017, ECLI:NL:RBDHA:2017:11169 en de in I.J. Pieters, ‘Kroniek draagmoederschap’, *FJR* 2019/56 besproken uitspraken van de Rb. Amsterdam 25 oktober 2017, *C//13/627037 / FA RK 17-23-6*; Rb. Amsterdam 23 februari 2018, *C/13/634017/FA RK 17-5453* en Rb. Amsterdam 17 juli 2019, *C/13/662938/FA RK 19-1394*.
13. De draagvader is niet de biologische vader en voor die situatie voorziet de wet in een regeling om een einde te maken aan zijn juridisch ouderschap: de gegroundverklaring van de ontkenning van het vaderschap. Maar omdat we mogen aannemen dat de draagvader heeft ingestemd met de kunstmatige inseminatie van zijn vrouw met sperma van de wensvader, kan hij niet zelf zijn vaderschap ontkennen, dat kan alleen het kind. Omdat het kind minderjarig is, moet het worden vertegenwoordigd door een bijzondere curator (art. 1:212 BW).
14. Rb. Den Haag 14 september 2009, ECLI:NL:RBSGR:2009: BK1197; Rb. Den Haag 24 oktober 2011, ECLI:NL:RBSGR:2011:BU3627, *JPF* 2012/13 m.nt. I. Sumner, *RFR* 2012/19; Rb. Den Haag 2 april 2019, *FA RK 17-1842* en *FA RK 17-7088 / C/09/528573 C/09/539617*,

- FJR* 2019/56.15 en Rb. Den Haag 27 juni 2019, ECLI:NL:RBDHA:2019:7676, *FJR* 2019/56.17) oordeelde evenwel dat in geval van een met waarborgen omkleed traject van draagmoederschap geen sprake is van schending van de Nederlandse openbare.
15. Afgifte reisdocument bevolen in: Rb. Den Haag 9 november 2010, ECLI:NL:RBSGR:2010:BP3764, Rb. Haarlem 10 januari 2011, Zoekresultaat - inzien document ECLI:NL:RBHAA:2011:BP0426 en Rb. Den Haag 23 september 2019, ECLI:NL:RBDHA:2019:9982 (afgifte noodpaspoort bevolen); Verzoek afgifte reisdocument geweigerd in: Rb. Haarlem 28 november 2012, ECLI:NL:RBHAA:2012:BY4231; Rb. Maastricht 25 juli 2011, ECLI:NL:RBMAA:2011:BR3446.
 16. Lastiger is het waar het gaat om in het buitenland gegeven beslissingen over het gezag over het kind. De erkenning van in de Europese Unie gegeven beslissingen is geregeld in de Brussel II-bis Verordening en voor het overige in het Haags kinderbeschermingsverdrag 1996. Maar als het gaat om een gezagsbeslissing afkomstig uit een niet EU-lidstaat die evenmin is aangesloten bij dit verdrag, dan is er feitelijk geen grond voor de erkenning van een dergelijke beslissing en moet de Nederlandse rechter zelf nog een beslissing geven over het gezag. In de rechtspraak is echter waarneembaar dat sommige Nederlandse rechters vrij gemakkelijk een verzoek toewijzen om te verstaan dat gezag door de wensouders wordt uitgeoefend en dat doen zij dan op basis van een bijvoorbeeld in de Verenigde Staten door de rechter gegeven beslissing. En dat ondanks art. 431 Rv. Zie bijvoorbeeld Rb. Rotterdam 7 juli 2017, C/10/521586/FA RK 17-1666 en Rb. Amsterdam 17 oktober 2018, C/646622 FA RK 18/2506, *FJR* 2019/56.5, beide besproken in I.J. Pieters, 'Kroniek draagmoederschap', *FJR* 2019/56 en Rb. Amsterdam 13 november 2019, C/13/662939 FA RK 19-1395 (LH TJ), r.o. 5.14, waarin de rechtbank volstaat met te overwegen dat vaststaat dat de man ingevolge de uitspraak van de Amerikaanse rechter vanaf de geboorte van het kind met het eenhoofdig gezag over haar is belast.
 17. Art. 810 Rv. Zie bijvoorbeeld Rb. Amsterdam 4 juli 2018, C/13/640022FA RK 17-8130, *FJR* 2019/56.11; Rb. Amsterdam 28 maart 2018, C/13/635104/FA RK 17-5928, *FJR* 2019/56.12; Rb. Den Haag 15 maart 2017, ECLI:NL:RBDHA:2017:16474.
 18. Rb. Amsterdam 23 januari 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:352.
 19. Zie voor het spanningsveld tussen rechten van kinderen en "gendermainstreaming" M. van den Brink, *Moeders in de mainstream. Een genderanalyse van het werk van het VN-Kinderrechtencomité* (diss. Utrecht), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2006, onder meer p. 232 e.v.
 20. EHRM 26 april 2014, 65192/11, *NJB* 2014/1774 (*Menesson t. Frankrijk*) en EHRM 26 april 2014, 65941/11, (*Labassee t. Frankrijk*) en EHRM 10 april 2019, P16-2018-001, *NJ* 2019/319 m.nt. B.E.P. Myjer (*Advisory Opinion*). Frankrijk paste naar aanleiding van de uitspraak van 6 april 2014 zijn regelgeving zodanig aan dat het ouderschap van de wensvader erkend kon worden, maar de wensmoeder bleef in juridische zin 'een vreemde' voor de kinderen. Wel bestond voor haar de mogelijkheid om de kinderen te adopteren. Het EHRM oordeelde in de uitspraak van 10 april 2019 dat het door middel van adoptie doen creëren van familierechtelijke betrekkingen tussen het kinderen en de niet genetisch aan hun verwante wensmoeder de toets van art. 8 EVRM kan doorstaan, mits de procedure snel kan.
 21. Zie ook het pleidooi om draagmoederschap wettelijk te regelen om uitwassen tegen te kunnen gaan van M. de Boer-Buquicchio, 'All rights for surrogacy-born children full scale', *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2019, Vol. 37(4), p. 275–281.
 22. Staatscommissie Herijking ouderschap, *Kind en ouders in de 21ste eeuw*, Den Haag: 2016, p. 456 e.v. De auteur was een van de secretarissen van de Staatscommissie.
 23. Hierover is onder meer gesproken tijdens het International Forum on Surrogacy dat op 27 en 28 juni 2019 werd gehouden aan de Universiteit van Cambridge, Engeland;

zie voor het door de organisatoren uitgebrachte *final report*: <https://www.family.law.cam.ac.uk/research-and-events/past-events/international-surrogacy-forum/resources>

24. *Kamerstukken II* 2018/19, 33836, nr. 45.
25. Staatscommissie Herijking ouderschap, *Kind en ouders in de 21ste eeuw*, Den Haag 2016, p. 465.
26. Zie bijvoorbeeld: berichtgeving in De Telegraaf van 13 december 2016, in Trouw van 4 april 2017, brochure van Freya <https://www.freya.nl/brochures/draagmoederschap/>, informatie op de site <https://www.24baby.nl/zwanger-woorden/zwanger-woorden-lukt-niet/draagmoeder/>
27. Art. 151a, 151b en 151c Sr.
28. Als zodanig ook expliciet verwoord in de *Guidelines regarding the implementation of the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography*, aangenomen door het Comité in zijn 81ste zitting (13–31 Mei 2019).
29. *Kamerstukken II* 2018/19, 33836, nr. 45, p. 7.
30. Wet van 25 april 2002, houdende regels voor de bewaring, het beheer en de verstrekking van gegevens van donoren bij kunstmatige donorgebevruchting (Wet donorgegevens kunstmatige bevruchting) Wet donorgegevens kunstmatige bevruchting, *Stb.* 2002, 240, in werking getreden op 1 januari 20014, *Stb.* 2003, 510.
31. *Kamerstukken II* 1992/93, 23207, nr. 3, p. 17 (MvT).
32. C. Achmad, *Children's Rights in International Commercial Surrogacy. Exploring the challenges from a child rights, public international human rights law perspective*, (diss. Leiden) 2018, p. 251-252.
33. HR 18 maart 2016, ECLI:NL:HR:2016:452, *NJ* 2016/210 m.nt. S.F.M. Wortmann; Rb. Amsterdam 9 mei 2018, ECLI:NL:RBAMS:2018:3172;
34. Assisted Reproductive Treatment Act 2008 (Vic) s 153; Births, Deaths and Marriages Registration Act 1996 (Vic) s 17B (1).
35. Zie ook de opmerking hierover van F. Swennen, 'Salomo's wijsheid', *FJR* 2019/48.
36. Recent is bijvoorbeeld ook in Zuid-Afrika een draagmoederschapsregeling van kracht geworden waarin expliciet is bepaald dat het kind vanaf de leeftijd van achttien jaar een beperkt recht heeft op toegang tot medische gegevens van zijn genetische ouders. Dit recht omvat uitdrukkelijk niet het recht om de identiteit te achterhalen van gametendonoren of de draagmoeder (Art. 41 Children's Act (Zuid-Afrika); zie verder: J. Sloth-Nielsen, 'Surrogacy in South Africa', in: J.M. Scherpe, C. Fenton-Glynn & T. Kaan (eds), *Eastern and Western Perspectives on Surrogacy*, Morsel: Intersentia 2019, p. 185 – 201).
37. Art. 57 lid 1 Wet medisch begeleide voortplanting en de bestemming van de overtallige embryo's en de gameten.
38. Raadgevend Comité voor Bio-ethiek, *Advies nr. 27 van 8 maart 2004 betreffende de donatie van sperma en eicellen, (naar aanleiding van de vraag om advies van de Minister van Volksgezondheid en Pensioenen)*, p. 10 en 24.
39. S. Detrick, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child* (diss. VU Amsterdam), Den Haag: Kluwer Law International 1999, p. 154.
40. Zie voor een verslag van de ontwikkelingen op dit terrein: S. Rutten, 'Het Haagse project over afstamming en internationaal draagmoederschap; the Parentage/Surrogacy Project', *FJR* 2019/54.
41. Zie voor een beschrijving van de consequenties van een strafrechtelijke aanpak van draagmoeders in Cambodja: C. Achmad & M.J. Vonk, 'Upholding the law on international commercial surrogacy: at whose cost?', *FJR* 2019/52.
42. Zie voor een eerste verkenning van dit aspect van draagmoederschap A.M.L. Broekhuijsen-Molenaar, *Civielrechtelijke aspecten van kunstmatige inseminatie en draagmoederschap* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 1991, hoofdstuk X en in het bijzonder p. 160 -164.

PROF. MR. E.C.C. (LIES) PUNSELIE

Lies Punselie is met ingang van 1 januari 2019 benoemd tot hoogleraar Familierecht, in het bijzonder Jeugdrecht aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden. Naast deze werkzaamheden verzorgt zij geregeld cursussen aan advocaten, is als redactielid of medewerker verbonden aan diverse wetenschappelijke uitgaven en is raadsheer-plv in het Gerechtshof Den Haag

Universiteit
Leiden